

Summary

The article analyzes main theses of C. G. Jung's psychoanalytic conception and their echo in modern linguistic and cognitive interpretation of archetype. The attention is paid to revealing the notion of "archetypical concept" introduced by V. Karasik.

УДК 811.111' 373.46+ 81 – 115

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА ЯК СИСТЕМА: ФУНКЦІЯ ТА РОЛЬ СЕМАНТИЧНОГО ІНВАРІАНТА

Алієва Ольга

Львівський національний університет імені Івана Франка

Термінологічна лексика репрезентує систему у складі будь-якої мови. Підпорядковуючись загальним законам еволюції лексичних одиниць, вона має і свої характерні особливості. Необхідно відзначити, що поширене у мовознавстві поняття „система” не є однозначним. З одного боку, термінологічна система розглядається як сукупність конкретних одиниць, які входять у їх склад. З іншого, розуміння системи передбачає, у першу чергу, розгляд зв'язків та відносин, які існують між її елементами. Акцент дослідження здійснюється на внутрішні явища, аналіз яких може вимагати абстракції від матеріального складу елементів системи, зосереджуючись головною мірою на зв'язках, аніж на елементах. Кожна система, термінологічна у тому числі, має аналізуватися з урахуванням її структурної організації. У сучасних семантичних дослідженнях значна увага акцентується не лише на аналізі семантики окремих слів та словосполучень, але й на системі семантичних зв'язків у мові, що надає актуальності дослідженням у цьому напрямку, та дає змогу не тільки вивчати семантичну структуру терміна, але й дослідити механізм утворення нових смислів та перспективи розвитку.

Так, Е. Бенвеніст зазначає, що ”структура – один із найважливіших термінів сучасної лінгвістики, один із тих, які продовжують зберігати програмне значення... він може позначати два різні поняття. Зокрема, у

європейській лінгвістиці під структурою розуміють ціле, яке складається з частин, і відношення між частинами цілого, які взаємно обумовлюють одне одного. Для більшості американських лінгвістів структура – це розташування елементів, їх властивість до взаємозв'язку та взаємозаміни... Кожен стан мови є передусім результатом певної рівноваги між частинами структури, яка ніколи не призводить до повної симетрії, можливо, тому, що асиметрія лежить у самій основі мови...” [1, с. 38, 39] .

Г.Шпет описує особливість, притаманну семантичному полю, і ту роль, яку воно відіграє у формуванні смислів, що фактично відображається на „внутрішній його формі”. Вчений додає, що „морфема ... є першою точкою опори для важіля розуміння... щоб вона була першою сходинкою, потрібно, щоб вона не була єдиною, а поєднана в одне ціле з наступними сходинками, щоб вона була включена у контекст ... самого смислу як такого...” [2, с. 389, 390].

Метою нашого дослідження є вивчення термінологічної лексики, семантичної структури терміна, ролі та функцій семантичного інваріанта. Семантичні системи та підсистеми можуть мати різну внутрішню структуру, як за їх кількісним складом, так і за ступенем чіткості структурної побудови. Вони є нерівними між собою за своїм обсягом та впливом на розвиток мови. Деякі з них можуть функціонувати у складі мови на протязі доволі довгого часу, і можуть мати різну ступінь семантичної „рухливості”. Об'єктом дослідження є термінологічна лексика, її розуміння як окремої підсистеми мови, що є тісно пов'язаним із складом кожної мови, як сукупності взаємозалежних термінологічних полів.

Предметом нашого дослідження є термін, як елемент термінологічної системи, його структура та компоненти, їх вплив на розвиток та функціонування терміна в межах окремих термінологічних полів.

Кожна термінологічна система має свої закони внутрішнього розвитку. Не тільки зміна кількості компонентів призводить до внутрішніх змін, але, включаючи у себе нові елементи, термінологічна система здійснює і внутрішній семантичний перерозподіл між елементами. Нові елементи часто вносять додатковий смисл у загальносмислову основу терміносистеми, що призводить до зміни характеру зв'язків між ними: терміносистема, доволі розгалужена в одних мовах, може позначатись одним і тим самим словом в іншій мові та мати складну і високу ступінь полісемії. В інших мовах в окремій термінологічній системі її складники можуть розподілятися між собою, що може, в свою чергу, створювати різні можливості для їх семантичного розвитку.

У процесі дослідження семантичної структури терміну та його складових доцільно виокремити два підходи: перший розглядає термін як ізольовану одиницю, другий – вивчає семантичні явища з позицій їх функціонування у тексті. В основі дослідження терміна у першому підході є його всебічний аналіз як ізольованої одиниці у трьох площинах – синтагматичній, парадигматичній та епідигматичній. Тобто аналіз

здійснюють у напрямі від лексеми (її окремих смислів в семантичній структурі) до семантичної текстової реалізації у мовленні.

Другий підхід передбачає зворотній напрям дослідження: від аналізу функціонування термінологічних одиниць у текстах до вивчення їх семантичних особливостей. Таким чином, вивчення значення (смислу) здійснюється у складі синтагматичних зв'язків. Відповідно, у низці праць аналіз значення терміна здійснюється в залежності тільки від екстралінгвістичних факторів. Вчені визначають обсяг значення в залежності від термінологічної системи мови, її граматичної будови, від частини мови, до якої належить термін тощо.

Е. Бенвеніст, розвиваючи вчення Ф. де Соссюра, створивши семіологічну концепцію, запропонував рівневий підхід до лінгвістичного аналізу і оформив його в теорії двохкратного позначення – первинного (безпосередньо семіотичного) та вторинного (семантичного). Результатом первинного позначення є безпосереднє створення лексичного знаку, до того ж обов'язковим вважається опис відносин між формою та змістом (тобто визначення механізму семіологічного позначення). Вторинне позначення інтерпретує створені лексичні одиниці щодо процесу мовлення, додаючи суб'єктивний момент відповідно до антропоцентричного принципу організації мови. Вчений зазначає, що „...мова передає значення специфічним чином, який є притаманним тільки їй і не повторюється ні в якій іншій системі.” [1, с. 87].

Зазначений підхід розвинений низкою інших вчених – Ч.К. Огденом, А.А. Річардсом, Г. Фреге, В.Г. Гаком, Ю.С. Степановим, А.А. Уфімцевою, М.О. Бородіною та іншими [3; 4; 5].

Значну увагу акцентуємо на розгляді термінологічної одиниці не тільки в парадигматичному та синтагматичному рівнях, але і в епідигматичному – який розглядає напрями семантичної похідності, формуючи синхронну та діахронну єдність терміна. Епідигматика як третя структурна складова семантичного аналізу дозволяє простежити процес формування структури терміна і вивчити процес „використання” інваріантного компонента для позначення нових реалій (під реаліями розуміємо будь-які предмети, об'єкти чи явища в реальній чи абстрактній (мисленневій) сфері людського досвіду).

З метою виокремлення стабільного семантичного інваріанта та аналізу його впливу на семантичну структуру слова, на нашу думку, необхідно поєднання двох вищезгаданих підходів. Така необхідність та складність процесу вивчення термінологічної структури лексичних одиниць пояснюється ще і тим, що вона повинна розглядатися на багатьох рівнях – на рівні категорій предметного (чи об'єктного) матеріалу, які своєрідно відображаються у терміноодинацях, на рівні логічних категорій, які притаманні процесу мислення та психології. Найменші нюанси психологічного сприйняття та мисленневого відображення реальності фіксуються своєрідним чином у семантичній структурі терміна та у внутрішній структурі інваріанту. Наступний рівень розгляду семантичної

структури слова – це прагматичне втілення та використання усіх властивостей термінологічної одиниці. Тільки поєднання результатів дослідження на усіх рівнях може дати, на наш погляд, єдину картину семантичної структури терміна, його складових – смислів, а також дозволити визначити семантичне „ядро”.

Багатозначність є однією із тих проблем мовознавства, яка, незважаючи на її активне вивчення, залишається „відкритим питанням” лінгвістики. Існують численні підходи до трактування багатозначності. Багатозначність подібна на процес термінотворення як у семантичному розумінні, так й у формальних проявах. Інший підхід – полісемія як семантичне явище, де момент формальних відмінностей (подібних на похідність під час процесу термінотворення) не має принципового значення.

Термінологічні смисли в семантичній структурі мають свої особливості. Це пояснюється в першу чергу тим, що у терміна функціональний аспект практично зведений до мінімуму. Тобто функціонування слова в певному термінологічному смислі не відчуває таких обмежень, як у багатозначного слова в системі загальноживаної лексики. Слово-термін в термінологічному полі не має інших взаємозв'язків з лексичними одиницями, окрім термінологічних.

Досвід практичних досліджень показує, що виникнення та функціонування термінологічних смислів важко пояснити (а тим паче, спрогнозувати їх подальший розвиток) без детального аналізу семантичної структури як єдиного цілого. У процесі такого аналізу, на нашу думку, неможливо обійтися без врахування спільного семантичного компонента – інваріанта, який дає змогу пояснити не лише складність семантичної структури і характер взаємозв'язків смислів, але і спрогнозувати подальший його розвиток.

У процесі аналізу семантичної структури та виокремлення семантичного інваріанта вирішальне значення має його домінантне значення, яке визначається як найуживаніше та найчастотніше.

Функціонування смислів терміна базується на семантичній структурі, в межах якої конкретний термін має змогу існувати лише в такому смислі. Це явище покладено в основу теорії термінологічних полів, і широко використовується як одна із концептуальних засад сучасної лінгвістики та термінології. Терміносистеми належать саме до тих полів, які швидко змінюються, причому ця швидкість суттєво різниться у різних терміносистемах.

Проаналізуємо вищезазначені засади на прикладі терміна «stain» у сфері мистецтва, зокрема у живописі. У лексикографічних джерелах [6;7;8;9 та інш.] термін описується так: «**stain** *n* - M16 1) The action of staining something; pollution, disgrace. M16,E17. – (*В т.ч. у мистецтві, живописі*) - фарбування (протравлення) чого-небудь; забруднення, ганьба. 2) A discoloration, produced by absorption of or contact with foreign matter; *esp.* one that is not easily removed L16. – Знебарвлення, спричинене шляхом абсорбції (всмоктування) чи контакту з чужорідним середовищем; головним чином –

те, що не може бути легко усунуто. b) A blemish or (now *esp.*) discoloration on the skin. L16. – Дефект чи (зараз головним чином) знебарвлення шкіри. d) Any patch of colour different from the ground. E18. – Будь-яка пляма (ділянка) кольору, яка відрізняється від основи. 3) *fig.* A blemish on a person's character or reputation; a stigma. L16.- *Переносно.* Дефект (гандж) людського характеру чи репутації, безчестя, ганьба. 4) A dye or colouring matter used in staining. M18. – Фарба чи речовина, яка фарбує. 5) Кольорова палітура, протрава, морилка. 6) *Текстил.* Набивати (малюнок). 7) *Heraldry.* Any of the minor colours used in blazoning and liveries, especially tenné and sanguine. – *Геральдика.* Будь-який із м'яких кольорів, які використовуються в гербах та лівреях, особливо оранжево-коричневий та сангіна (темно-червоний). **Stain** v. LME 1) *v.t.* Impart colour to (something in contact); alter the colour of. LME. – Надавати колір чому-небудь; змінювати колір (чогось). b) *transf.* Of the blood: Suffuse (the cheeks, neck, etc.) with colour. M16. – *Переносно:* про кров - заливати (щоки, шию і т.д.) кольором. c) *v.i.* Absorb colouring matter, take a stain. L19 - Всмоктувати речовину, яка фарбує, приймати фарбу (фарбуватися). 3) *v.t.* Orig., ornament with coloured designs or patterns; depict in colour. Later, print colours on (wallpaper). LME. – Спочатку – прикрашати кольоровими малюнками чи візерунками; малювати в кольорі. Пізніше – друкувати кольори на (шпалерах). 4) *v.t.* Discolour or damage the appearance of (a thing) with spots or streaks of foreign matter not easily removed. LME. – Знебарвлювати чи пошкоджувати (псувати) зовнішній вигляд (речі) плямами чи смугами чужорідного матеріалу (речовини), які важко видалити. 5) *v.t. fig.* Defile, taint or sully (a reputation, character, etc.). LME. – *переносно.* Псувати (плямити, зневажати); псувати чи бруднити (репутацію, характер і т.п.). 6) a) *v.t.* Deprive of colour or luster; *fig.* make pale or dim by comparison, overshadow, eclipse. LME-M17. – Позбавляти кольору чи блиску; *перен.* – робити блідим чи тьмяним (слабим) від порівняння, затьмарювати (перевершувати). b) *v.i.* Lose colour or luster. LME-E17. – Губити колір чи блиск» [6, с.596; 7, с.532; 8, с.809; 9, с.3022].

Аналіз семантичної структури терміна (насамперед, полісемічного) можливий шляхом дослідження та виявлення семантичного інваріанту та його семної структури, із урахуванням аналізу діахронного та синхронного планів.

Так, сучасне stain є скороченням від distain, яке, у свою чергу, прийшло в англійську мову як запозичене від старофранцузького destaindre (його основа destain- вживалась відносно померлого чи того, що(хто) втратило колір). Ця основа, в свою чергу, є поєднанням латинських префікса dis- (від, окремо) і слова tingere (фарбувати).

Латинський корінь tinge, який походить від грецького кореня, поєднує у собі два смисли: основний – „замочувати, мочити” і похідний смисл – „фарбування, фарба”, що походить від занурювання у рідку фарбу.

Таким чином, семантична структура терміна stain є результатом поєднання спільного корня і усієї словотвірної основи, у склад якої увійшов латинський префікс dis- (у старофранцузькій мові – des-), ці обидва

префікси є похідними від старшої форми *duis-* (лат. *duo* – „два”). Обидві частини основи – корінь і префікс, позначились на розвитку терміна і, можемо сказати, що, незважаючи на зникнення у певний історичний період префіксу, його значення залишилось у подальшій семантичній структурі терміна. Таке твердження дає змогу пояснити існування двох протилежних смислів: „фарбування чогось” (як розвиток основи *stain*) та „тьмяніння, позбавлення (втрата) кольору” (як розвиток слова *distain*, тобто як результат збереження інваріантного значення префіксу *dis-*).

Для пояснення семантичної структури терміна виявляємо першочергово семну структуру стабільного семантичного компонента-інваріанта. За допомогою методики «значення-смысл» та методу семантичних опозицій виокремлюємо основу семантичної опозиції за спільною ознакою «характер здійснення процесу». Диференційна ознака *stain* – сема 1 – «мочити, занурювати у рідину» (наприклад, опозиції – *stain* :: *air(dry)* (мочити :: провітрювати (сушити)), *stain* :: *aerate (ventilate)* (мочити :: вентилувати)). Наступною спільною ознакою є «мета здійснення процесу». На основі цієї опозиції виокремлюємо диференційну ознаку – «зміна кольору (стану)».

Проведений аналіз засвідчив, що у слові *stain* семантичний інваріант має таку структуру диференційних сем: сема 1 - мочити(занурювати) у рідину (процес і результат); сема 2 - змінювати колір (стан). Тобто ці дві семи є базовою семантичною сукупністю, яка є інваріантною для досліджуваного терміна.

Проаналізуємо структуру семантичного інваріанта на основі отриманих даних у лексикографічних джерелах. Якщо у основі протиставлення задіяні матеріальні речі (фарба, зокрема), то отримуємо термінологічні смисли (у сфері живопису і т.д.). Якщо в опозиції є поняття почуття – то утворені смисли є фігуральними (ганьба і т.д., чи людина, яка до цього призвела). Якщо основою опозиції є професійна сфера – отримуємо 6 (текстильне) – малюнок, 7 (геральдика), живопис, друк і т.д.

Семна структура інваріанта має визначальний вплив на функціонування терміна у різних термінологічних полях та на процес утворення нових смислів, в тому числі і термінологічних – у різних напрямках мистецтва (декоративне, художнє виготовлення меблів, живопис (терміни *stained glass* – вітраж, *stain painting* – стиль живопису, *stain* та інші)).

Термінологічні одиниці на позначення «предметності» і «субстанції» мають у своїй структурі як денотативні, так і сигніфікативні характеристики, проте співвідношення їх в окремих групах слів класу є різним. Цим пояснюється існування різних семіологічних розрядів слів, які розподіляємо на основні групи: конкретна лексика (в структурі якої денотативне значення переважає), найбільш абстрактні поняття – терміни (де сигніфікативна функція є превалюючою), і групи лексичних одиниць, які є перехідними між зазначеними двома групами.

Денотативні компоненти терміноструктури є відображенням суттєвих ознак та властивостей певного класу предметів, об'єктів та явищ.

Сигніфікативні компоненти фіксують відносини, які існують між позначуваним явищем (чи предметом) і усім решта, що це явище „оточує”. Приналежність лексичного знаку до певного класу є стійкою і абсолютно визначеною, тому що це зумовлено саме співвідношенням денотативних та сигніфікативних ознак в структурі терміна. Таке співвідношення впливає також і на функціонування різних смислів в структурі полісемічних термінів.

Отже, доходимо висновків, що термінологічна лексика переважно є найбільш абстрактною частиною у будь-якій сфері науки. Аналіз семантики термінологічних одиниць та компонентів їхньої семантичної структури дозволяє стверджувати термін як єдине ціле, простежити процес формування його різних за характером внутрішніх семантичних організацій, дослідити визначальну роль спільного компонента-інваріанта у розвитку семантичної структури терміна. Перспективи дослідження полягають у тому, що такий підхід допомагає не тільки виокремити системні параметри, але і прогнозувати можливий подальший розвиток семантичної структури термінів (особливо це є важливим для термінологічної лексики) сфери мистецтва, в т.ч. живопису. Таким чином, необхідність подальшого дослідження лінгвістичних термінологічних одиниць є важливою як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Література

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Шпет Г.Г. Сочинения. – М.: Правда, 1989. – 608 с.
3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.
4. Степанов Ю.С. Семиотика. – М.: Наука, 1971. – 167 с.
5. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
6. An Etymological Dictionary of the English Language. - Oxford: Oxford University Press, 1991. - 780 p.
7. Bloomsbury Dictionary of Word Origins. – London: Bloomsbury Publishing, 1991. - 583 p.
8. Oxford Illustrated Dictionary. – Oxford: Oxford University Press, 1998. - 1008 p.
9. The New Shorter Oxford English Dictionary on historical principles. - Oxford: Clarendon Press, 1993. - 3801 p.

Summary

The article deals with the research of terminological system as a structural corpus of interconnected lexical units. The semantic structure of a term and extraction of the common component-invariant are taken into account. The role and functions of the semantic invariant in the process of the development of terminological lexis are analyzed.